

УДК 159.923.2 – 053.6(075.8)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(протокол № 9 від 28.12.2017 р.)*

Рецензенти:

С.П. Яланська – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної, вікової та практичної психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

І.С. Тодорова – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, М.М. Мельничук, О.Г. Мирошник, Н.М. Мишко, В.Ф. Моргун, Л.Г. Перетятко, М.М. Рева, К.В. Седих, М.М. Тесленко, І.Г. Тітов, Т.Є. Тітова, А.С. Харченко, Н.О. Чайкіна, Т.А. Яновська] ; за ред. К.В. Седих. – Полтава : Астроя, 2018. – 342 с.

Навчальний посібник містить вітчизняні, зарубіжні здобутки з психології підлітків та юнацтва, а також напрацювання з проблеми періодизації розвитку особистості протягом життя та досвід викладання вікової психології на кафедрі психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Спираючись на періодизацію дитячого розвитку Л.С. Виготського, Л.І. Божович, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка та цілісну періодизацію розвитку особистості Б.Г. Ананьєва, Е. Еріксона, С.Д. Максименка, В.Ф. Моргуна, розкривається динаміка соціальної ситуації розвитку, провідних діяльностей та особистісних новоутворень підлітків і юнаків у сучасних умовах життя і виховання підростаючих поколінь. Характеризуються шляхи їх психодіагностики, консультування та корекції.

Посібник розраховано на широке коло науковців, психологів-практиків, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, що навчаються за спеціальністю «Психологія».

ЗМІСТ

Від дитинства отрока до дорослості юнака.	
Замість передмови	5
Розділ 1. Отроцтво і рання юність на життєвому шляху особистості	6
1.1. Загальна характеристика отроцтва (А.С. Харченко).....	6
1.2. Загальна характеристика ранньої юності (Н.О. Гончарова).....	43
1.3. Психологічна характеристика підлітка та юнака в багатовимірній теорії особистості (В.Ф. Моргун).....	80
Розділ 2. Анатомо-фізіологічні особливості розвитку організму від підліткового до юнацького віку	89
2.1. Анатомо-фізіологічна перебудова організму та її вплив на психічний розвиток підлітка (М.М. Мельничук).....	89
2.2. Анатомо-фізіологічні особливості та психічний розвиток у ранньому юнацькому віці (М.М. Мельничук).....	96
Розділ 3. Динаміка соціальної ситуації розвитку в отроцтві та ранній юності	100
3.1. Неформальні підліткові групи (К.В. Седих).....	100
3.2. Спілкування у школі та молодіжних угрупованнях підлітків та юнаків (В.А. Лавріненко).....	109
Розділ 4. Зміна провідних діяльностей від підліткового до юнацького віку	124
4.1. Підлітки і юнаки у навчанні та дозвіллі, ділові та рольові ігри у віртуальній реальності телебачення та інтернету (Ю.І. Калюжна, М.М. Тесленко).....	124
4.2. Організація навчальної діяльності підлітків та юнаків із використанням інтерактивних технологій (Ю.І. Калюжна).....	136
Розділ 5. Формування особистісних новоутворень підлітка і юнака	148
5.1. Динаміка форм реалізації діяльності у когнітивній сфері підлітків і юнацтва (А.С. Харченко).....	148

5.2. Динаміка емоційно-вольових характеристик особистості: особливості афективної та мотиваційної сфер підлітка і юнака (Т.А. Яновська).....	155
5.3. Мотиваційна сфера та її особливості у підлітковому та ранньому юнацькому віці (Ю.Л. Горбенко).....	186
5.4. Розвиток самосвідомості та особливості Я-концепції в підлітковому та ранньому юнацькому віці (О.Г. Мирошник).....	209
5.5. Міжстатеві взаємовідносини, психосексуальна та гендерно-рольова ідентифікація у підлітковому та ранньому юнацькому віці (Н.О. Чайкіна).....	226
5.6. Зміни у просторово-часових орієнтаціях підлітків і юнацтва на минуле, сьогодення та майбутнє (М.М. Рева).....	248
5.7. Світогляд юнака (І.Г. Тітов).....	259
Розділ 6. Кризові перебіги переходу до дорослості та їх профілактика і корекція.....	268
6.1. Девіантні, адиктивні, делінквентні та суїцидальні відхилення у становленні особистості підлітка та юнака, їх психокорекція (Н.М. Мишко).....	268
6.1.1. Сексуальні девіації у підлітків і юнаків та їх профілактика (Л.Г. Перетяцько).....	276
6.2. Психодіагностика криз екзистенційних виборів особистості в юнацькому віці (В.Ф. Моргун).....	291
6.3. Психологічні особливості здорового способу життя підлітка та юнака (А.С. Харченко).....	303
6.4. Психологічний супровід розвитку особистості підлітка та юнака (Т.Є. Тітова).....	328
Список використаної та рекомендованої літератури.....	337
Інформація про авторів.....	341

5.3. Мотиваційна сфера та її особливості у підлітковому та ранньому юнацькому віці

Підлітковий та юнацький період є визначальним з точки зору формування мотиваційної сфери особистості. Розгляд структури та особливостей мотиваційної сфери є одним із ключових елементів розуміння процесів, які відбуваються у юнацтві. На сьогоднішній день налічується десятки різних наукових теорій, які намагаються розкрити структуру та складові мотиваційної сфери особистості. Одним із можливих варіантів опису основних аспектів мотиваційної сфери особистості у підлітковому і юнацькому віці присвячено матеріали цього розділу.

Поняття та структура мотиваційної сфери особистості. За російським радянським психологом Євгеном Павловичем Ільїним (03.03.1933) *“мотиваційна сфера особистості – це складна система різнохарактерних мотивів (мотиваційних установок, потреб, інтересів, і т.п.), що відбивають різноманітні сторони діяльності людини та його соціальні ролі”*. Крім того, *“мотиваційна сфера особистості сама є латентним утворенням, в якому конкретні мотиви як тимчасові функціональні утворення з’являються лише епізодично, постійно змінюючи один одного”*. Таким чином, мотиваційна сфера може бути представлена: актуальними мотивами, які фактично спонукають до діяльності та потенційними мотивами, які сформовані, але не виявляються в діяльності.

Тому до основних складових мотиваційної сфери людини відносять і інші елементи. Російський радянський психолог Роберт Семенович Немов до мотиваційної сфери включає: диспозиції (мотиви), потреби, цілі, інтереси, завдання, бажання та наміри.

В залежності від уявлення про структуру, власного світогляду та розробленої концепції вчені можуть використовувати і такі поняття як мотиваційно-потребнісна, мотиваційно-смилова, ціннісно-смилова або смилова сфера особистості.

Іноді в науковій літературі поняття мотиваційна сфера використовують як позначення процесу прийняття рішення або вибору конкретного мотиву, в такому випадку він стає синонімом поняття мотивація. Хоча поняття мотивація, на нашу думку, є вужчим ніж мотиваційна сфера особистості і тому входить у її структуру.

За уявленням В.Г. Криська мотивація активізує роботу відповідних функціональних систем та створює особливий стан - передпуско-

ву інтеграцію, яка забезпечує готовність організму до виконання відповідної діяльності.

С.С. Занюк у книжці “Психологія мотивації” зазначає, що “мотивація – це сукупність збуджуючих факторів, що визначають активність особистості та визначають напрямок її діяльності.

В.А. Семіченко виділяє такі *функції мотивації*: збуджуюча (вивільняє потенційну активність), енергетична (запускає механізми накопичення енергії для здійснення майбутньої дії), дозуюча (приводить у відповідність інтенсивність збудника та кількість витраченої на виконання даної дії енергії), регуляторна (приводить у відповідність характер ситуації, зовнішні та внутрішні збудники та характер протікання дій), селективна (блокування реалізації менш значущих потреб та відповідних мотивів), коректуюча (зміна рівня та спрямованості активності у залежності від реальних обставин та досягнень), цілеутворююча (визначає склад та структуру вільного формування цілей) та смислоутворююча (забезпечує пролонгованість та наступність окремих форм активності).

На думку одного із видатних вчених, що зробив узагальнення сучасних уявлень про психологію мотивації Х. Хекхаузена “мотивація виступає в психології як позначення, що узагальнює численні процеси і явища, суть яких зводиться до того, що жива істота вибирає свою поведінку, виходячи з її очікуваних наслідків, і управляє ним в аспекті її напряму і витрат енергії. Цілеспрямованість поведінки, яка спостерігається, початок і завершення більших фрагментів поведінки, її відновлення після переривання, перехід до якогось нового фрагмента поведінки, конфлікт між різними цілями і їх вирішення - усе це відноситься до проблемної області, що називається “мотивація”.

Узагальнюючи сучасні уявлення про мотивацію, наведемо визначення одного з провідних в даній області вчених Вілюнаса Вігіса Казіса (19.07.1944-10.11.2011) “мотивація служить родовим поняттям для позначення усієї сукупності чинників, механізмів і процесів, що забезпечують виникнення на рівні психічного віддзеркалення спонукань до життєво необхідних цілей, тобто, тих, що направляють поведінку на задоволення потреб. На основі психічного віддзеркалення регулюється не увесь процес задоволення біологічних потреб, а тільки ті його ланки, які припускають активність в мінливому середовищі і вимагають ситуативного вироблення реакцій”.

Крім того, мотивація розглядається як процес психічної регуляції певної діяльності (М.Ш. Магомед-Еміров), як сукупність факторів, що спрямовують поведінку (Ж. Годфруа), як система спонукань

(В.Г. Асєєв), мотивація – система мотивів в її певній ієрархії (В.І. Ковальов).

Важливим вкладом в розуміння мотивації людини є концепція життєвого простору (“життєвого світу”, “психологічного світу”), розроблена німецьким і американським психологом Куртом Цадеком Левіном (9.09.1890 - 12.02.1947). Згідно К. Левіну, індивід і навколишній світ, що сприймається їм, являють собою єдине векторне поле, у якому поведінка особистості як динамічної системи знаходиться під напругою, коли порушується рівновага між індивідом і середовищем. Оточуючий простір детермінує мотиваційну систему до тих пір, поки потреба (чи квазіпотреба) не буде задоволена. Він наполягав, що енергія і динаміка мотиву не замкнуті в межах індивіда, при цьому, на його думку, є два види поведінки: вольова детермінована внутрішніми потребами і мотивами, та польова під впливом зовнішніх об’єктів.

Про складність та взаємопереплетеність понять мотивація та мотиваційна сфера на сучасному етапі розвитку психологічної науки зазначають практично всі вчені. Російський психолог Дмитро Олексійович Леонтьєв (28.07.1960) з цього приводу пише: “якщо на другому, антропологічному етапі мотивація традиційно розуміється як ядро особистості, що широко розуміється, то тепер вже особистість виступає як ядро мотивації, що широко розуміється. Від когнітивних процесів, що опосередковують механізми мотивації, акцент зміщується на свідомість і особистість в цілому.

Отже, поняття мотивація використовується в сучасній психології для характеристики факторів та причин, що пояснюють спрямованість поведінки, а також для розкриття самого процесу вибору напрямку активності особистості.

Фактично, якщо б вдалось описати та розкрити закономірності взаємодії всіх компонентів і утворень мотиваційної сфери особистості, ми отримали б відповідь на питання “чому?” та “навіщо?” людина приймала ті або інші рішення, в певних умовах, і “який смисл?” має ця діяльність.

На всі ці питання людина шукає відповідь практично все життя, але для реалізації на практиці, у певній діяльності, необхідно обрати один, сьогоdnішній мотив, який може бути реально проявлений.

Мотивація як процес вибору мотивів із мотиваційної сфери стикається з боротьбою мотивів та різними емоційними підсвідомими процесами, але всі види мотивів, та процес їх ієрархізації проявляються в одному мотиві через який реалізується певна діяльність. Людина може виконувати не багато одночасних дій, тому діяльність, у якій

отримав вираження певний мотив, є яскравою характеристикою його мотиваційної сфери.

Основним базовим елементом мотиваційної сфери та мотивації є мотив. Термін “мотив” використовується у науковій літературі дуже багатозначно. Російський радянський психолог Олексій Миколайович Леонт'єв (18.02.1903-21.01.1979) поняття мотив використовує як смислоутворюючий елемент орієнтації людини на предмет як на ціль, досягнення якої необхідно для задоволення потреби.

Український радянський психолог Сергій Леонідович Рубінштейн (6(18)06.1889 – 11.01.1960) використовує поняття мотив як потребу, оскільки в самій потребі міститься активне прагнення людини на перетворення середовища з метою задоволення нужди.

Мотив як стійка властивість особистості обґрунтовується багатьма вченими як стійкі риси особистості, що обумовлюють поведінку і діяльність людини в тій же мірі, що і зовнішні стимули.

Мотив як намір використовується коли мета діяльності віддалена і її досягнення відстрочене, тоді у намірі є присутній вплив потреби та інтелектуальної активності людини, пов'язаної з усвідомленням засобів досягнення мети.

Мотив як усвідомлене спонукання показує певну готовність людини до дії. Таким чином, активізатором мотиву є стимул, а спонукачем вчинку - внутрішнє усвідомлене спонукання.

Якщо ми спробуємо виділити із перелічених вище визначень більш правильне, то зіткнемося з проблемою обмеженості їх використання в конкретній ситуації. Тому що детермінація поведінки людини здійснюється сукупністю чинників, а не окремими їх елементами. Для системного обговорення цього поняття виправданим виглядає розгляд **мотиву** як складного інтегрального утворення, у якому представлено і спонукання, і наміри, і потреби, і цілі, і стійкі риси особистості, які виявляються у її життєдіяльності.

Сучасні уявлення про мотивацію та мотиваційну сферу у руслі інтеграційних тенденцій у різних напрямках психології вимагають розуміти всі процеси, що стосуються мотиваційної сфери системно, неподільно та цілісно.

Поняття особистість у таких умовах не може розглядатися відокремленою від мотиваційної сфери, вона опосередковується механізмами мотивації, та в них проявляється та формується. Так само свідомий вибір, генетичні та соціальні програми включені у мотиваційну сферу і утворюють цілісні підсистеми, які опосередковують вибір акцентів актуальної діяльності.

Особистість та мотиваційна сфера - не тотожні; але у конкретній діяльності (потоці життя) вони утворюють цілісність і у кожній дії проявляють у скритій формі ставлення людини до світу, до себе та соціального оточення. Зрозуміти причини діяльності окремої особистості у певних умовах можна тільки об'єднавши у єдину ієрархічну систему особистість, діяльність та її мотиваційну систему. Таке розуміння підкреслює єдність життя і діяльності, нерозривний зв'язок індивіда, середовища та світу, при цьому дає можливість більш повного і конкретного аналізу мотиваційної сфери особистості на різних етапах її становлення і розвитку.

При такому аналізі необхідно виходити за межі і особистості, і діяльності, і середовища як такого та шукати детермінанти людської мотивації у взаємозв'язках індивіда зі світом у цілому.

Дане положення розкривається в рамках теорії психологічних систем, яке активно розробляється у сучасному науковому просторі. Побудова моделі мотиваційної сфери з позиції теорії психологічних систем на сьогоднішній день є достатньо актуальною. Над цим питанням працює достатньо велика кількість вчених, серед них можна виділити О.В. Карпову та В.А. Бодрова, Г.В. Ложкина, А.Н. Плюща, К.В. Седих та інших.

На наш погляд, такий підхід є достатньо перспективним. Але з метою цілісної побудови системи життєдіяльності необхідно врахувати, що особистісний (метасистемний) рівень включає в себе і "образ світу" як уявлення про світ та себе в ньому.

Життєдіяльність в цілому можна розглядати як планомірну побудову образу світу. Таке уявлення дає ключ до розуміння організації та побудови пізнавальних процесів як активних за своєю природою, в яких образ світу виступає як форма організації та набуття знань, що є вкрай важливим для підліткового віку, а також формування образу свого "Я" у нових соціальних ситуаціях розвитку, будуючись із суб'єктивного досвіду.

Таким чином, у результаті аналізу структури мотиваційної сфери особистості як цілісної системи життєдіяльності у світі утворюється достатньо складна картина. Зазначимо, що мотиваційна сфера знаходиться у постійному розвитку під впливом як зовнішнього середовища, так і внутрішніх психічних процесів особистості. При цьому, виділяють *зовнішню мотивацію* – формування мотиву під впливом факторів зовнішнього світу (мотиви-стимули), та *внутрішню мотивацію* – формування мотиву при опорі на внутрішні фактори та внутрішній світ особистості (власно мотиви та смислоутворюючі мотиви).

Елементи, що утворюють цілісну структуру, є системними утвореннями і виділяти її можливо тільки символічно для пояснення певних конкретних процесів. При цьому акцент необхідно ставити на формування смислових зв'язків між ієрархічними системами мотиваційної сфери особистості. Смислові зв'язки – це єдність емоційного, інформаційного та поведінкового (діяльнісного) компонентів.

У даному контексті сучасними вченими вводиться поняття смислової сфери, наприклад, найбільш новітнє визначення смислової сфери знаходимо у українського психолога Кіри Валеріївни Седих (16.11.1963) “смислова сфера - регуляторна система особистості (свідомість) конститується функціями виділення суб'єктом себе з навколишнього світу, виділення, презентації і структуризації їм своїх стосунків зі світом і підпорядкування своєї життєдіяльності стійкій структурі цих стосунків, на противагу миттєвим імпульсам і зовнішнім стимулам”.

На думку Н.Н. Королевої “смислові утворення в картині світу виконують репрезентативну (представлення життєвого світу суб'єктові), інтерпретативну (структуризація, інтерпретація життєвих явищ і подій), регулятивну (регуляція поведінки людини в життєвих ситуаціях) і інтеграційну (забезпечення цілісності картини світу) функції”.

Принцип системності дозволяє представити взаємодію всіх елементів мотиваційної сфери, які приймають участь у виробленні цілеспрямованої поведінки особистості у світі що розвивається. Дозволяє розглянути його в динаміці та з врахуванням взаємодії всіх елементів.

Для приведення в ієрархічну систему всіх факторів російський психолог Олена Вікторівна Карпова (1954) обґрунтувала рівні організації мотиваційної сфери: “*метасистемний* – (особистісний), *системний* – (рівень організації мотиваційної сфери “як системи”), *субсистемний* рівень – мотиваційних підсистем; *компонентний* рівень – “окремих мотивів”; *елементний* рівень потреб, стимулів – окремих “складових” мотивів”.

В таких рамках мотиваційна система при саморозвитку заповнює початкові рівні онтогенетично, при цьому на підставі філогенетичних програм компонентний та елементарний рівень мотиваційної системи. Включаючись у певні умови діяльності та спілкування на базі зовнішнього рівня розвивається субсистемний рівень мотиваційної системи, який включає організацію безпосередньої діяльності, дії, операції, реагуючи на умови розвитку. По мірі накопичення знань та формуванню цінностей та ідеалів формується системний рівень мотива-

ційної системи. На фундаменті попередніх рівнів утворюється метасистемний рівень мотиваційної системи.

При цьому кожний новий рівень після вичерпання своїх потенцій формує базис наступного рівня, зумовлюючи його латентні можливості. У такій ситуації, замикаючись у систему взаємодії зі світом, утворений на метасистемному рівні “образ світу” детермінує сприйняття “образів предметного світу” на компонентному рівні, та формує “картину світу” на субсистемному рівні.

Важливим елементом системи є почуття та емоції, які складають чуттєву тканину мотиваційної сфери особистості. Почуття пов’язані між собою та взаємодетермінують системний рівень та метасистемний рівень організації мотиваційної сфери; емоції взаємодетермінують субсистемний та компонентний рівень організації мотиваційної сфери.

Проаналізована вище структура мотивації та мотиваційної сфери особистості засвідчує багаторівневність та складність цього системного утворення. Завдання аналізу особливостей мотиваційної сфери підлітка ускладнюється ще більше тому, що сам підлітковий та юнацький вік є одним з найбільш складних періодів у становленні особистості та надзвичайно динамічним за швидкістю змін та глобальністю внутрішніх перетворень. У наступному розділі розглянемо особливості мотиваційної сфери підлітків та юнаків.

Підлітковий і юнацький вік має суттєві відмінності з точки зору часових вимірів, соціальних умов, особливостей фізіологічного розвитку та гендерних відмінностей, тому розглянемо окремо особливості мотиваційної сфери підлітка та юнака окремо.

Особливості мотиваційної сфери підлітка. Розглянемо вплив на мотиваційну сферу підлітка факторів, пов’язаних з фізичним дозріванням та особливостями розумового розвитку, з урахуванням того, що вони є основними елементами компонентного рівня мотиваційної системи.

У підлітковому віці фізичне дозрівання тіла само по собі стає предметом, що потребує переосмислення та переоцінки. Статеве дозрівання робить тіло зовсім іншим як для самого підлітка, так і для оточуючих, що вимагає відповідної статевої ідентифікації та виконання певних зразків поведінки. Крім того, зміна тіла вимагає побудови реального образу “Я” згідно норм рольової поведінки, заданої суспільством, та особливими нормами групи однолітків, з якою себе підліток ідентифікує.

У підлітковому середовищі стає нормою наслідування зовнішнього вигляду, моди, інтересів, що мотивується парадоксальним прагненням виокремитися, підкреслити своє Я, свою індивідуальність.

Мотиваційна сфера підлітків стає суперечливою та набуває протилежних тенденцій. Наприклад, тенденція - індивідуалізація та намагання виділитися (особливо проявляється у стосунках з батьками), та інша: сліпе підпорядкування інтересам та поведінці однолітків, намагання стати неподільною часткою референтної групи.

Високі вимоги підлітків до інших та неадекватна самооцінка себе, своїх ресурсів та можливостей може зашкодити розвитку відповідальності та інших важливих якостей. З іншого боку, визнання своїх можливостей як значущими іншими, так і самим собою впливає на рівень домагань підлітка, спрямованих на майбутню діяльність.

Австрійський психолог Фрідріх Хоппе започаткував бачення, згідно з яким рівень домагань зумовлений двома протилежними тенденціями: підтримання своєї самооцінки на максимально високому рівні та бажання уникнути невдачі, щоб не зашкодити самооцінці. Цікаво, що для більшості підлітків характерне прагнення різними шляхами досягти успіху. Така тенденція пов'язана з невмінням адекватно оцінювати свої можливості. Підлітки, як правило, фантазують з приводу наявних у них ресурсів, що, у свою чергу, обумовлено недостатнім життєвим досвідом та несформованими навичками дорослого життя. У сучасних умовах інформатизації та масовізації суспільства через відсутності знань для індивідуалізації і позитивної реалізації своїх амбіцій, підліток може обрати потворні зразки, що може призводити до формування девіантної та деліквентної поведінки.

Протиріччя мотиваційної сфери у підлітковому віці можуть мати багато змінних, зумовлених появою нових потреб, пов'язаних з якісним переходом від дитинства до юності. До основних таких потреб можна віднести:

- намагання подолати у своїй самореалізації межі школи та батьківського оточення;
- потреба зрозуміти свій внутрішній світ та прагнення до адекватної самооцінки;
- потреба відповідати не тільки вимогам тих, хто його оточує, а й в першу чергу власним вимогам та самооцінці;
- потреба самоствердитись та зайняти своє місце та статус серед однолітків та дорослих;
- потреба стати самостійним гравцем та впливати на дійсність та світ в цілому;

- потреба знайти свою правду, підлітки відходять від надуманих зразків “попереднього покоління”, перестають виконувати вимоги дорослих, активно відстоювати свої права на самостійність;
- потреба у захищеності як правило через ідентифікацію підлітків з неформальними спільнотами;
- потреба бути і вважатися дорослим.

Розвиток організму та психічних пізнавальних процесів суттєво змінює можливості мислення. У цій сфері у підлітків відбуваються перехід до абстрактного і формального мислення. Починають використовуватись абстрактні категорії та аналізуються складні явища та ідеї, які можуть формувати складні системні утворення.

Такі якісні перетворення дають можливість розрізняти протиріччя між словом і ділом, дозволяє визначати істинність намірів та вчинків як своїх, так і дорослих. При цьому, мислення підлітками може використовуватись для створення своїх ідеалів, які не обов'язково повинні реалізовуватись на практиці. Але цей інструмент, як правило, неадекватно застосовується до самого себе: підліток може думати одне, говорити інше, а робити третє. Що, у свою чергу, створює умови для активізації рефлексії з приводу власних думок та дає можливість розрізняти протиріччя між власними словами і вчинками, таким чином формуючи умови для формування самооцінки. Іноді цей інструмент підлітки так і не використовують, продовжуючи залишатися на рівні розвитку конкретних операцій мислення, що ускладнює їх подальшу соціальну адаптацію.

Розглянуті базові елементи компонентного рівня організації мотиваційної сфери необхідно врахувати як детермінанти у наступному субсистемному рівні організації мотиваційної сфери.

Необхідно підкреслити, що кожний із компонентів мотиваційної сфери базується на попередньому та входить у компоненти іншого рівня, детермінуючи їх своїми властивостями та особливостями.

Така форма аналізу вимагає розкриття протиріч, закладених на базових рівнях у інших ієрархічно вищих утвореннях. Фізіологічні зміни та розвиток мислення призводить до появи нових новоутворень, які кардинально змінюють поведінку підлітка. Так, потреба впливати на дійсність та світ в цілому та потреба розуміти самого себе (бути і вважатися дорослим) у ситуації необхідної соціалізації та прийняття суспільних та культурних цінностей, створює безліч протиріч між утвердженням власного унікального “Я” та необхідністю виконувати загальноприйняті норми соціальної поведінки.

При цьому, підлітки із за відсутності досвіду та навичок вирішувати соціальні проблеми, використовують свої недосконалі знання про світ, які можуть бути далекими від реальних умов (життя підлітка залишається присвяченим виконанню переважно шкільних завдань і він практично не включений до суспільної діяльності). Така ситуація провокує підлітка реалізовувати свої дії в уяві. Намагання встановити справедливість і вивести всіх дорослих “на чисту воду” може призводити до відкритої агресії як до самих дорослих, так і до всього світу взагалі. Наприклад, у деяких підлітків це може виражатися у потворстві, вандалізмі, в асоціальних витівках, тощо. У свою чергу, якщо така поведінка відбувається, часто вона неминуче призводить до переоцінки своїх цілей і цінностей.

В уяві підліток вважає себе дорослим та здатним змінювати світ, реально продовжує навчатися у школі, жити за рахунок батьків, спілкуватися з тими ж однолітками. Тільки у свідомості підлітка соціальна ситуація набуває нового значення заломлюючись через нові ціннісні орієнтації.

У даному контексті ціннісні орієнтації – система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект цінностей та процес, у результаті якого відбувається ієрархізація цінностей. У свою чергу цінність — це значущі властивості предметів, явищ а також переживання, які мають соціальне значення для суспільства й особистісний смисл для людини.

Сама школа тепер стає цінною не стільки із за навчання, скільки із за можливості спілкування як з друзями, так із вчителями. Інтимно-особистісне спілкування між підлітками стає провідною діяльністю, яка стає формою відтворення стосунків дорослих. У процесі такого спілкування відбувається засвоєння та апробація моральних норм та принципів співіснування у конкретних вчинках.

Визначальне значення однолітків у житті підлітків та емансипація від соціальних груп дорослих приводять до збільшення мотивації пошуку альтернативних джерел інформації.

Розвиток Інтернет та медіа технологій дає можливість доступу до будь якої інформації. Тому у підлітковому віці особливу занепокоєність викликає насиченість засобів масової комунікації неякісною та відверто агресивною інформацією. Розуміючи їх як альтернативу, багато ціннісних орієнтацій молодим поколінням черпається із засобів масової комунікації. Намагання наслідувати ідеалам масової культури підлітком може стати сурогатом дорослішання. Наслідування зовнішніх форм поведінки дорослих, що нав’язуються засобами масової ко-

мунікації, виступи провідних науковців, політичних лідерів, діячів мистецтва сприяють формуванню системи цінностей, яку підлітки вносять у свою субкультуру, формуючи особливі соціальні субкультури (готи, панки, рокери, геймери та інші).

Ряди таких соціальних утворень поповнюються підлітками і за рахунок конфліктних відношень у сім'ї. Тенденції до емансипації від зв'язків з батьками та спроба налагодити соціальні стосунки поза сім'єю підвищують вимоги до збереження довіри у сімейних стосунках. Якщо батьки не зможуть зрозуміти нові потреби та цінності своїх дітей, вони опиняться у різних екстремальних угрупованнях, які будуть виражати їх світогляд.

У свою чергу, сумісна діяльність у таких групах буде формувати нові цінності та потреби. На цьому наголошував С.Л. Рубінштейн, підкреслюючи, що "*мотиви людської діяльності є віддзеркаленням більш або менш адекватно заломлених у свідомості об'єктивних рушійних сил людської поведінки. Самі потреби і інтереси особистості виникають і розвиваються із взаємин людини з оточуючим світом, що змінюються і розвиваються*".

Таким чином, нова діяльність, що породжується новою соціальною ситуацією розвитку породжує у процесі цієї діяльності нові мотиви збагачені новим смислом.

Нерозривність зв'язків елементів мотиваційної сфери призводить до необхідного переходу на новий рівень системоутворення – системного рівня організації мотиваційної сфери.

Основними системоутворюючими факторами для системного рівня організації мотиваційної сфери є механізми формування цінностей, ідеалів та смислових зв'язків, а також системна організація механізмів мотивації.

Складність формування мотиваційної сфери у підлітковому віці визначається тим, що основою мотивації стають цінності, при цьому сама система ціннісних орієнтацій перебуває на стадії трансформації.

У підлітка певною мірою сформована ієрархія життєвих цілей, однак він ще недостатньо володіє засобами їх досягнення, та матеріальними ресурсами їх забезпечення. Така ситуація створює непередбачувані конфлікти у мотиваційній сфері, що може виявлятися у непрогнозованій поведінці підлітка. Цікаво, що підліток іноді не може і сам пояснити мотивів своєї поведінки у той або іншій ситуації.

Дуже часто підлітки не можуть роз'яснити і свої емоційні переживання. Це можна пояснити тим, що в даний віковий період йде одночасне формування нових біологічних потреб і пов'язаних з ними

емоцій та високих цінностей та ідеалів і пов'язаних з ними почуттів. Емоції і почуття можуть бути одночасно дуже інтенсивними та, крім того, протилежними за знаком (позитивними та негативними).

У сучасній науковій літературі поняття емоції та почуття можуть ототожнювати, представляти їх як перехідні елементи один одного. Ми за основу інтерпретації візьмемо визначення С.Л. Рубінштейна “переживання ставлення людини до оточення складає сферу почуттів або емоцій. Почуття людини - це ставлення його до світу... Емоції виражають стан суб'єкта і його ставлення до об'єкту”.

У такій інтерпретації емоції впливають на мотиваційну сферу підлітка виражаючи стан задоволення або незадоволення потреб; зміну ставлення до свого фізіологічного образу; зміну інтерпретації образів предметного світу, які отримують новий смисл та значення через зміну цінностей та ідеалів.

Почуття, у свою чергу, пов'язані з взаємодією підлітка зі світом у цілому і соціальними зв'язками у ньому. Невипадково, що у цей період виникає сильне бажання підлітка знайти близького та вірного друга, який би допоміг розібратися у незнайомих і складних переживаннях, пов'язаних як з інтересом до іншої статі, так і з прийняттям його нового суспільного стану дорослості у світі підлітків та повнолітніх.

У підлітковому віці стара система інтересів руйнується, на її місці з'являються нові, але жоден з цих нових інтересів певний період часу не набуває домінуючого положення. Така ситуація ще більше загострює потребу у довірчому спілкуванні, особливо з однолітками.

У процесі взаємодії зі світом поступово певні інтереси утворюють стійке ядро навколо обраних цінностей та ідеалів. На думку Е. Д. Божович завданням батьків, педагогів та психологів у цей період є допомога підліткові знайти своє місце в цьому хаосі інтересів, потреб та цінностей. Правильний підбір інформаційних джерел, фільмів, літератури, спортивних гуртків, громадських доручень, способів організації відпочинку, суспільно корисної діяльності дозволяють зменшити напругу та перевести її в інше русло.

Якщо батьки, педагоги та психологи не зможуть стати помічниками та друзями підлітків, то інтереси можуть концентруватись навколо сурогатних цінностей, у результаті чого може формуватись так звана “автономна мораль”, яка, як правило, не співпадає з вимогами батьків і школи. У подальшому ці установки можуть змінюватись під впливом громадської думки однолітків, але, як правило, не піддаються

впливу дорослих. Така ситуація ще раз підкреслює ключову роль однопілітків у житті підлітка та несформованість їх моральних переконань.

Сама по собі несформованість та нестійкість уявлень про світ, взаємостосунки з людьми та усвідомлення покликання самого себе підштовхують підлітка з'ясовувати роль та місце моральності, суспільних норм та ідеалів у своєму житті.

Ідеали, як внутрішні орієнтири підлітка, виступають критерієм оцінки себе і інших. Формування позитивних ідеалів у цьому періоді повинно стати однією з основних завдань виховання. Вимоги дорослих, що розходяться з ідеалом дитини, будуть призводити до кризових явищ, оскільки ідеал є для них основним життєвим мотивом.

З подальшим розвитком підліток починає виділяти риси, які він особливо цінує, що слугує містком для відділення ідеалів від конкретних людей та їх вчинків. Поступово відбувається звільнення від зв'язку з конкретною ситуацією і конкретною людиною, узагальнення в більш абстрактний ідеал, який при цьому не втрачає високу емоційну насиченість. До кінця підліткового віку оцінка себе і інших відбувається вже на його основі і стає більш абстрактним ціннісним судженням, а не конкретним образом людини.

Така ситуація створює умови для того, щоб основним мотивом регуляції поведінки підлітка став світогляд. Нагадаємо, що *світогляд* - це сукупність принципів, які визначають розуміння світу, людей та свого місця серед людей та у світі, яке спонукає до певного способу життя.

Підлітки починають активно цікавитись науковими знаннями про світ в цілому та його призначення, про природу, про людські стосунки, що робить їхні вчинки більш прогнозованими. Але їх світогляд ще не є сформованим та стійким, під впливом особистих невдач та інших обставин він може змінюватися, іноді дуже суттєво.

Інтенсивний розвиток можливостей мислення та свідомості підлітків стає каталізатором формування особистісної рефлексії, самооцінки, критичності у розв'язання світоглядних завдань. Особливо гостро постає питання формування Я-концепції підлітка як системоутворюючого елемента всієї мотиваційної сфери особистості. У запропонованій схемі це найвищий метасистемний рівень мотиваційної сфери особистості.

Системоутворюючими факторами для метасистемного рівня організації мотиваційної сфери є формування Я-концепції, самосвідомості та самооцінки підлітка.

Мотивація та мотиви є виявом у діяльності структури та узгодженості Я-концепції особистості. *Я-концепція* – це узагальнене уявлення про самого себе, система установок відносно власної особистості. Я-концепція виникає в процесі соціальної взаємодії і є результатом розвитку самосвідомості в онтогенезі.

Формування Я-концепції та образу – Я забезпечує самосвідомість. У свою чергу, самосвідомість (спрямування свідомості на самого себе) організовує рефлексивність, яка є здатністю відображати не лише свій образ “Я”, а й усвідомлювати природу своєї взаємодії з людьми та світом у цілому.

У підлітковому віці здатність до рефлексії стосунків з однолітками та пізнання їх як особистостей дещо випереджає самопізнання. Для підлітка пізнання іншого значущого для себе індивіда виступає опорою самопізнання та джерелом формування Я-концепції. Тому надважливим для формування позитивного образу Я та несуперечливої Я-концепції у цей період є взаємодія батьків та вихователів з референтною групою підлітків та використання можливостей виховання у колективі та через колектив (за А.С. Макаренком).

Крім того, будь яка оцінка діяльності і поведінки підлітка дорослими повинна сприяти тому, щоб підліток зробив предметом усвідомлення і оцінки свої якості з точки зору їх відповідності моральним нормам, розуміючи, що образ “Я” – продукт самосвідомості, тобто вияву усвідомлення і оцінки індивідом себе як суб’єкта практичної діяльності.

Позитивна або негативна оцінка діяльності значущим іншим створює умови для формування у дитини відповідно позитивної або негативної самооцінки. Для розвитку гармонійної особистості дорослі повинні зробити все можливе щоб власне “Я” дитини було приємним самому підлітку. Для цього необхідно допомогти дитині розібратися з власними бажаннями, потребами, можливостями, цілями, цінностями та ідеалами. Це складний процес, який базується на довірі та повазі учасників спілкування і взаємодії, але без врівноваження бажань і можливостей неможливо формування одного із найважливішого компоненту самосвідомості – самоповаги підлітка.

У сучасних психологічних дослідженнях підкреслюється, що у підлітків Я-концепція є дуже нестійкою і тільки наближується до цілісності, що пояснює труднощі з оцінюванням інших та складність формування на даному етапі особистої та соціальної відповідальності.

Неузгоджена завищена самооцінка та егоцентризм провокує безвідповідальну поведінку, діти з заниженою самооцінкою проявляють пасивну, відсторонену поведінку.

Поступово у структурі мотиваційної сфери підлітка самооцінка поведінки набуває більшого значення, ніж оцінка оточення. Деякі загальнолюдські цінності, зокрема підтримка, самопожертва у підлітковому віці можуть не мати такого значення як раніше, натомість на перший план виходять зовнішній вигляд, соціальний статус та світоглядна самостійність.

Відхід від наслідування зразків поведінки інших людей ще більше загострює необхідність розвитку способів самоаналізу. Особливого значення набуває потреба побудови своєї моделі та образу світу. Формування власного світогляду та картини світу стає одним із мотивів підлітка.

Цей процес є дуже суперечливим, тому що наштовхується на егоцентризм підлітка, який не дає можливості зрозуміти відносності пізнання світу та свого місця в соціальній системі.

Крайнім випадком невміння виробити адекватну картину світу може бути відмова від опору і тоді може виникати відчуження від свого тіла, від себе, від зв'язків з людьми і світом.

У цей період типовим є те, що підлітки тільки починають замислюватись над смыслом життя, але при цьому у їх свідомості можна виокремити декілька смислів життя та недостатньо ієрархізовану систему цінностей.

Дорослі у такій складній ситуації повинні свої виховні зусилля спрямувати на формування та розвиток перспективних життєво важливих цілей, які б забезпечили зв'язок сьогodнішньої Я-концепції з особистісним майбутнім підлітка як повноцінного творця себе і світу. Батьки та вихователі повинні актуалізувати ідею вибору свого життєвого шляху, підштовхнути до вибору своїх ідеалів, допомогти розібратись з вибором своєї професії та адекватно оцінити своїх друзів. Якщо пошук самого себе в світі стає основною метою підлітків, вони тим самим виконують основну свою ціль ствердження власного "Я", що, у свою чергу, стає основою почуття самоцінності особистості підлітка.

Таким чином, "Я-концепція" завершує та інтегрує особистісне зростання підлітка, яке є результатом критичної, бурхливої взаємодії біопсихічних та психосоціальних факторів.

Підлітковий вік є продовженням безперервних змін, які почались від народження дитини, але його особливістю є одночасна перебудова всіх складових особистості: фізіологічне, статеве дозрівання,

нові соціальні форми взаємодії, нові психічні новоутворення, нове уявлення про самого себе.

Після проходження цього періоду у нормі повинні з'явитися важливі новоутворення для подальшого розвитку:

- засвоєння нових цінностей та ідеалів;
- реалізм у формуванні цілей;
- поглиблення самооцінки та підвищення вимог до самого себе;
- можливість вольової саморегуляції та прийняття відповідальних рішень;
- заміна мотивів тимчасового задоволення на більш віддалені цілі, які спрямовані на завоювання високого соціального статусу у майбутньому.

Таке важке випробування проходять всі підлітки, але на думку Л.С. Виготського чим яскравіше, енергійніше протікає криза, тим продуктивнішим стає процес формування особистості у майбутньому.

У наступному розділі розкриємо особливості мотиваційної сфери юнаків.

Особливості мотиваційної сфери юнака. Юнацький вік є не менш складним та відповідальним з точки зору формування мотиваційної сфери особистості. У різних людей та соціальних прошарків соматичне, психічне і соціальне “дозрівання” протікає різночасно та має суттєві вікові та статеві відмінності. Тому у сучасній науковій літературі часто межі підліткового та юнацького віку дуже розмиті, що ускладнює дослідження особливостей мотиваційної сфери саме у юнацтві.

Цей віковий період іноді називають ранньою юністю, та визначають періодом від 15 років до 21 року. Юність є продовженням переходу до дорослого життя, але, на відміну від підліткового періоду, який забарвлюється активним фізіологічним дозріванням, юність – це, в першу чергу, перехід до зрілості соціальної.

Перехід від підліткового до юнацького періоду пов'язаний, в першу чергу, з суттєвою зміною внутрішньої позиції, коли самовизначення та вибір подальшого життєвого шляху орієнтує всі внутрішні сили та почуття на майбутнє. Визначення своєї ідентичності стає основною спрямованістю особистості та забезпечує при благоприємних умовах адекватний вибір професії. Всі події теперішнього юнаком починають оцінюватись з позиції майбутнього смислу свого життя.

У рамках запропонованої моделі мотиваційної сфери розглянемо фактори, що впливають на всі компоненти мотиваційної сфери. Нагадаємо, для компонентного рівня організації мотиваційної сфери

основними системоутворюючими факторами є фізичне дозрівання та особливості розумового розвитку.

Мотив на даному рівні - це, як правило, усвідомлена потреба. У юнацтві повністю закінчується статеве дозрівання, настає фізіологічна зрілість, всі основні новоутворення вже закінчилися у підлітковому віці, тому суттєво змінюються потреби, інтереси та мотиви.

На фоні статевого дозрівання юнацька сексуальність набуває нових властивостей, відмінних як від сексуальності підліткової, так і від сексуальності дорослої людини. У юнаків та дівчат поки ще поєднуються чуттєво-сексуальні та духовно-соціальні компоненти ставлення до протилежної статі. Ці два елементи існують паралельно та проявляються по-різному у юнаків і дівчат.

Фізіологічно дівчата дозрівають раніше, але духовно-соціальні компоненти у них сильніші ніж бажання фізіологічної близькості, іноді дівчата вважають, що кохання може бути тільки платонічним. На відміну від них, хлопці перебільшують фізіологічні аспекти сексуальності. Але всі у юності думають і розмовляють про любов, переживають закоханість, як мінімум цікавляться іншою статтю. Що створює абсолютно природне явище, котре утворює специфічну атмосферу передчуття дорослості, яке повинно наступити.

Юність, не маючи можливості поєднати чуттєво-сексуальні та духовно-соціальні аспекти взаємин, фактично не вміючи любити, чекає настання цих переживань, як чогось великого та хвилюючого. Майбутнє для них представляється будівництвом цікавого життя, у якому проявиться подвиг самопожертвування, товариства і дружби. У подальшому юнацька дружба і кохання визначатимуть моральну свідомість особистості та форму прояву любові вже дорослою людиною.

Завершення розвитку певних біологічних механізмів створює передумови для формування нових когнітивних та соціальних потреб, які виявляються в намаганні самореалізуватись як особистості в нових соціальних умовах.

Становлення індивідуальності особистості у цей період каталізується подальшим розвитком логічного мислення. Завдяки розвитку інтелекту формується індивідуальний стиль розумової діяльності. Це, у свою чергу, дозволяє реально оцінювати співвідношення реально існуючого і потенційно можливого. Пристосовуючись до дійсності, юнаки та дівчата зменшують максималізм та втрачають значну частину ілюзій.

Особливістю юнаків на відміну від підлітків є можливість не ототожнювати риси свого Я та зовнішності: підлітки напрямують

зв'язують у фізичний вигляд та Я-концепцію, юнаки можуть негативно оцінювати свою зовнішність, але високо оцінювати свої соціальні та інтелектуальні якості.

Потреба у спілкуванні крім інтимно-особистісного забарвлення переключається на реальне життя. У юнацькому періоді взагалі деякі потреби змінюються, інші виникають вперше.

Наприклад, потреба в дружбі обумовлена дефіцитом емоційного тепла, людської близькості та відчуттям самотності, скоріше за все є результатом емансипації від дорослих.

Намагання показати себе з кращого боку перед представниками іншої статі та однолітками тісно пов'язана з мотивацією досягнення та перегукується з потребою у визнанні та прийнятті себе як члена суспільства.

Висока соціальна оцінка, активізує потребу в повазі, з'являється прагнення до досягненні успіху в різних видах діяльності.

Прояв та перевірка на практиці своїх нових когнітивних здібностей формує потребу їх удосконалення, що, у свою чергу, стимулює розвиток уявлення про власне "Я" та формує потребу в самореалізації та самоствердженні. Але самореалізація іноді може підміняється юнацькою субкультурою. Так проблеми можуть виникати коли відсутня або підірвана довіра до батьків, вчителів та дорослих. У таких умовах значно ускладнено спілкування та взаємодія з юнаками.

У такій ситуації надважливим є правильна організація взаємодії з різноманітними суспільними утвореннями (клубами, гуртками, факультативами, підготовчими курсами і т.п.).

Для субсистемного компоненту рівня організації мотиваційної сфери основними системоутворюючими факторами є соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, спілкування та всі установки, що забезпечують саму діяльність особистості.

Усвідомлення юнаками своїх можливостей та, головне, розуміння необхідності влаштувати своє майбутнє формує нову соціальну позицію, змінює для них значущість учіння. У порівнянні з підлітками інтерес до навчання різко підвищується, проявляється свідоме позитивне ставлення до вивчення тих предметів, які, на їх думку, будуть потрібні в майбутньому дорослому житті.

Завдяки цьому переформатовується вся мотиваційна структура, домінуюче місце починають займати мотиви, пов'язані з підготовкою до самостійного життя, визначення особистісного смислу життя у цілому. Обраний напрямок навчально-професійної діяльності вивчається з точки зору задоволення інших особистісних потреб, що стимулює

інтерес до навчання як необхідної бази подальшого життя. У цей період, як правило, зростає успішність навчання, особливо за тими предметами, які розглядаються як необхідні для подальшої соціальної адаптації.

Особистісне та соціальне самовизначення стає одним із центральних новоутворень юнацького віку. Крім того, у цей період розвивається здатність піддавати аналізу власні мотиви, помічати недоліки своєї поведінки. Користування прийомами саморегуляції та самопереконання засвідчує оволодіння особистісною рефлексією як необхідного елемента адаптації до дорослого життя. Важливо, що у новій ситуації самовизначення як орієнтація та визначення свого місця у дорослому світі веде до зближення з дорослими та зменшенням намагань автономно вирішувати свої проблеми.

Сформувавшись, ці якості утворюють психологічну базу для формування нової потреби юнака: зайняти внутрішню позицію дорослої людини, виробити світогляд на його основі вибрати свій життєвий шлях та професію.

У цей період бурхливо розвиваються процеси у системному рівні організації мотиваційної сфери, основними системоутворюючими факторами для якого є механізми формування цінностей, ідеалів та смислових зв'язків, а також системна організація механізмів мотивації.

Формування нового образу світу та уявлення про інших, нові вміння оцінювати себе та свої вчинки поступово переводить світоглядні позиції із егоцентричної системи на соціально центричну.

Мотиваційні компоненти при цьому забезпечують формування особливих здібностей:

- кристалізація основних моральних критеріїв співіснування;
- намагання використовувати однакові вимоги до інших і себе;
- орієнтація своєї діяльності не на тимчасовий результат, а на кінцевий результат та способи його досягнення;
- формування відчутті тотожності самому собі у часі та перспективі;
- здатність бачити та враховувати потреби оточуючих.

Побудова наближеного до реальності образу світу потребує кардинальної зміни всіх життєвих планів особистості.

Формування структури життєвого плану передбачає відповідь на такі основні питання: ким бути, яким бути та що для цього необхідно.

Слушним, у даному контексті, на нашу думку, є тлумачення поняття професійної орієнтація за Н.О. Гончаровою. На її думку *“проф-орієнтація – це процес спрямування саморозуміння та самовизначення особистості на розвиток професійно важливих якостей та знань які забезпечать професійні переваги у розвитку майбутньої кар’єри та допоможуть реалізувати вже складені уявлення про себе”*.

Підкреслимо, що період юності, на думку Д.Б. Ельконіна визначається тим, що навчально-професійна діяльність стає провідною.

Цікаво, що юнаки можуть обирати професії за різними критеріями: за здібностями (гарно виходить математика), за інтересами (люблю спорт), за системою цінностей (хочу допомагати людям), за ідеалами (продовжити сімейну традицію) і тоді необхідно вирішувати проблему як об’єднати іноді протилежні тенденції. Низький рівень інформованості про майбутню професію та відсутність соціального досвіду, а запозичений досвід від знайомих, друзів, однолітків, батьків, книжок, фільмів, як правило, є емоційно забарвленим та героїзованим, приводить до того, що переважна більшість юнаків обирає професію стихійно, що розчаровує у майбутньому.

Ще більше ускладнюють вибір професії можуть негаразди у сім’ї, занурення у різні юнацькі субкультури, низька успішність та інші фактори.

У таких умовах всі соціальні інститути повинні дбати про максимальне розширення науково-популярної інформації, за допомогою якої юнаки б отримали можливість як самопізнання своїх задатків, нахилів та здібностей, так і отримали б данні про якості, необхідні для набуття та майбутнього застосування певних професій.

Вибір професії, як вияв активного процесу розвитку об’єктивності самооцінки, у юнацькому періоді створює умови для формування автономної моралі, власних моральних суджень та особистісних смислів.

Переважна більшість вчених вважає, що самовизначення у юнацтві стає центральним новоутворенням, яке передбачає активне визначення своєї життєвої позиції відносно всіх подій у соціальному житті своєї групи, країни та світу в цілому.

Отже, юнацький вік характеризується становленням ціннісних орієнтацій та світогляду, у відповідності з яким вибудовуються особистісні та професійні перспективи. Формування більш менш зрозумілого уявлення про світ забезпечує певний перспективний напрямок руху, що в цілому стабілізує особистість та забезпечує її певну гармонізованість, та емоційну врівноваженість.

Але критичність по відношенню до минулого, завищений рівень домагань та недостатньо адекватна оцінка своїх можливостей створює складнощі у реалізації намічених цілей та планів. Цю ситуацію ускладнює розмитість сучасних суспільних цінностей та культивування насилля у інформаційному просторі. Тому у юнацькому середовищі створюється ситуація конфлікту прагнення до пошуку справедливості та правди і домінуванням прагматичних матеріальних цінностей у суспільстві.

Щоб не дозволити життю юнака розпастися на непов'язані між собою етапи існування, ще більше активним стає пошук смислу життя. Це може бути не розгорнута філософія буття, а скоріше віра у певні цінності, що утворюють стрижень особистості. Головним питанням залишається вирішення світоглядного питання: “чого Я вартий у цьому світі?”.

Формування своєї Я-концепції та кристалізація світогляду є системоутворюючими факторами для метасистемного рівня організації мотиваційної сфери юнака.

Визначення зі своїм ставленням до себе, інших та світу на думку багатьох вчених обумовлює формування основоположного новоутворення юнацького віку особистісного та соціального самовизначення.

Поняття “самовизначення” дуже тісно переплітається з поняттям “ідентичність”. За Б.Л. Шнейдером *ідентичність* це “... складна психічна реальність, що включає в себе різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні і соціогенетичні, етнічні та статеворольові аспекти”.

Ідентичність за Е. Еріксоном – це, в першу чергу, безперервний процес організації життєвого досвіду в індивідуальне “Я” протягом всього життя людини.

Е. Еріксон стверджує, що у період юності особистість, як правило, переживає “кризу ідентичності”. Сутність кризи полягає у зіткненні цінностей та смислів, які інтеріоризовані раніше з тими, які формуються під час вибору професії. Якщо юнакові не вдається своєчасно усвідомити свою причетність до соціальної, етнічної, професійної групи, це може призвести до формування неадекватної ідентичності. Якщо ідентичність не сформується, то людина відчуває себе “втраченою”, “непотрібною”, без уявлення про самих себе і послідовності подій свого життя.

До негативних наслідків затягування кризи ідентичності можна віднести: нездатність будувати життєві плани, небажання дорослішати,

нездатність мобілізувати внутрішні сили, ресурси та використати свої здібності, уникнення тісних міжособистісних контактів, невміння зосередитися на основній діяльності.

Для зменшення впливу представлених негативних наслідків дорослі повинні допомогти сформувати свій професійний та життєвий план.

Пошуки себе для старшокласників повинно завершитись формуванням якісно нової та більш стабільної “Я-концепції”. Яка передбачає оцінку себе з позиції здатності до засвоєння нових професійних знань та готовності до створення сім’ї.

Підсумовуючи, необхідно відмітити, що у юнацтві проявляються характерні особливості мотиваційної сфери:

— орієнтування на соціальну адаптацію та перехід до соціальної зрілості;

— переважання внутрішнього контролю у поведінці;

— формування відповідальності за власні вчинки;

— підвищений інтерес до своїх емоцій і почуттів;

— розвиток пізнавальних процесів до рівня дорослої людини та формування індивідуального стилю розумової діяльності;

— формування нових когнітивних та соціальних потреб;

— пошук та визначення своєї ідентичності;

— оцінка всіх подій з позиції майбутнього смислу свого життя;

— критичність по відношенню до минулого, завищений рівень домагань та недостатньо адекватна оцінка своїх можливостей;

— здатність наблизитись до реального оцінювання співвідношення фактично існуючого і потенційно можливого, зменшення максималізму та втрата ілюзій;

— розвиток власного “Я” та формування потреби в самореалізації та самоствердженні;

— підвищення значущості набуття знань та практичних навичок, навчально-професійна діяльність стає провідною;

— формування нового образу світу та перехід світоглядних позицій із егоцентричної системи на соціально центричну;

— потреба у формуванні несуперечливої смислової системи, що об’єднує уявлення про світ і про себе самого;

— поява можливості узгоджувати свої особисті і фізичні властивості з цілями, життєвими планами та ідеалами та очікуваннями колективу та суспільства.

— активне визначення своєї позиції відносно суспільно виробленої системи цінностей та професіоналізація особистості.

Таким чином, мотиваційна сфера представляє собою складну багаторівневу структуру, яка як системне утворення у потоці життя формує цілісність і у кожній дії проявляється у формі ставлення людини до світу, до себе та соціального оточення. Зрозуміти причини діяльності окремої особистості у певних умовах можна тільки об'єднавши у єдину ієрархічну систему особистість, діяльність та її мотиваційну систему. Таке розуміння підкреслює єдність життя і діяльності, нерозривний зв'язок індивіда, середовища та світу, при цьому дає можливість більш повного і конкретного аналізу мотиваційної сфери особистості на різних етапах її становлення і розвитку. Поняття мотиваційна сфера, мотивація та мотив нерозривно пов'язані та використовуються для позначення процесу формування установок, смислів, прийняття рішення та вибору моделі поведінки в певних умовах діяльності.

Мотиваційна сфера підлітків є одним з найбільш складних періодів у становленні особистості та надзвичайно динамічним за швидкістю змін та глобальністю внутрішніх перетворень. Підлітковий вік є продовженням безперервних змін, які почались від народження дитини, але його особливістю є одночасна перебудова всіх складових особистості: фізіологічне, статеве дозрівання, нові соціальні форми взаємодії, нові психічні новоутворення, нове уявлення про самого себе.

Неспівпадіння етапів розвитку цих процесів викликають на кожному новому етапі кризи, які пов'язані з появою новоутворень, яких не було на попередніх етапах. Мотиваційна сфера підлітків стає суперечливою та набуває протилежних тенденцій. Протириччя мотиваційної сфери у підлітковому віці можуть мати багато змінних, зумовлених появою нових потреб, пов'язаних з якісним переходом від дитинства до юності.

Складність формування мотиваційної сфери у підлітковому віці визначається тим, що основою мотивації стають цінності, при цьому сама система ціннісних орієнтацій перебуває на стадії трансформації.

Нечітко сформована ієрархія життєвих цілей та недостатньо сформовані навички оволодіння засобами їх досягнення, провокують непередбачуваність та конфліктність у мотиваційній сфері, що може виявлятися у непрогнозованій поведінці підлітка.

Якщо сильно виражена потреба у довірчому спілкуванні, особливо з однолітками не знаходить задоволення, розвиток мотиваційної сфери набуває непередбачувальних тенденцій. Завданням батьків, педагогів та психологів у цей період є допомога підліткови знайти своє місце в цьому хаосі інтересів, потреб та цінностей.

Після проходження цього періоду у нормі повинні з'являються такі новоутворення як: засвоєння нових цінностей та ідеалів; реалізм у формуванні цілей; поглиблення самооцінки та підвищення вимог до самого себе; можливість вольової саморегуляції та прийняття відповідальних рішень; заміна мотивів тимчасового задоволення на більш віддалені цілі, які спрямовані на завоювання високого соціального статусу у майбутньому.

Мотиваційна сфера у юнацькому віці має суттєві відмінності з точки зору часових вимірів, соціальних умов, особливостей фізіологічного розвитку та гендерних відмінностей. Основні особливості мотиваційної сфери юнака, на відміну від підлітка, пов'язані, в першу чергу, з суттєвою зміною внутрішньої позиції, коли самовизначення та вибір подальшого життєвого шляху орієнтує всі внутрішні сили та почуття на майбутнє. Визначення своєї ідентичності стає основною спрямованістю особистості та забезпечує при благоприємних умовах адекватний вибір професії. Всі події теперішнього юнаком починають оцінюватись з позиції майбутнього смислу свого життя. Юнацький вік характеризується становленням ціннісних орієнтацій та світогляду у відповідності з яким вибудовуються особистісні та професійні перспективи. Формування більш менш зрозумілого уявлення про світ забезпечує певний перспективний напрямок руху, що, в цілому, стабілізує особистість та забезпечує її певну гармонізованість та емоційну рівноваженість. Мотиваційні компоненти при цьому забезпечують формування особливих здібностей юнаків: кристалізація основних моральних критеріїв співіснування; намагання використовувати однакові вимоги до інших і себе; орієнтація своєї діяльності не на тимчасовий результат, а на кінцевий результат та способи його досягнення; формування відчуття тотожності самому собі у часі та перспективі; здатність бачити та враховувати потреби оточуючих.

5.4. Розвиток самосвідомості в підлітковому та ранньому юнацькому віці

Психологи підкреслюють виняткове значення підліткового та юнацького віку для розвитку самосвідомості. Німецький філософ і психолог Едуард Шпрангер (27.06.1882-17.10.1963) та білоруський і російський психолог Лев Семенович Виготський (5(17).11.1896 - 11.07.1934) називали її *головним новоутворенням* цього віку. Російський психолог Ігор Семенович Кон (21.05.1928-27.04.2011) зазначає, що поява свідомого Я, виникнення рефлексії, усвідомлення своїх мотивів,